

Πόλη και Πολίτες: Η καθημερινή ζωή και το «δικαίωμα στην πόλη»

Ντίνα Βαΐου*

Η πόλη, όπως είναι γνωστό, αποτελεί χώρο καθημερινής ζωής εκατομμυρίων ανθρώπων, αλλά και πεδίο επιστημονικής και φιλοσοφικής ενασχόλησης. Στο πλαίσιο του οποίου έχουν διαμορφωθεί πολλαπλές θεωρητικές προσεγγίσεις και ερμηνείες, καθώς και πρακτικές παρέμβασης. Στις προσεγγίσεις της πόλης από διαφορετικές επιστήμες (παραδείγματος χάρη γεωγραφία, ιστορία, οικονομικά, κοινωνιολογία, πολεοδομία, δημογραφία, αρχιτεκτονική), από τις οποίες έχουν συγκροτηθεί σχετικές περιοχές έρευνας και διδασκαλίας, οι πολίτες/κάτοικοι της πόλης συχνά είναι απόντες — και συχνότερα απύσες.

Εστίαση στους πολίτες/κατοίκους της πόλης, όπως υποδηλώνει και ο τίτλος αυτού του κεφαλαίου, σημαίνει εστίαση σε μια σειρά διαφορετικών προτεραιοτήτων και ζητημάτων από εκείνα που προβάλλει ο κυρίαρχος λόγος για την πόλη. Σημαίνει εστίαση στις διαφορετικές εμπειρίες και πρακτικές που συγκροτούν την καθημερινή ζωή. Η θεώρηση της πόλης με σημείο εκκίνησης και έννοια-κλειδί την καθημερινή ζωή διαφοροποιείται από την ιστορία των μεγάλων και μοναδικών γεγονότων και επικεντρώνεται σε όλες εκείνες τις επαναλαμβανόμενες και εξαιρετικές δραστηριότητες των πολιτών που διαμορφώνουν την πόλη συγχρονικά και διαχρονικά, αλλά και καθορίζονται από αυτήν. Από αυτή την άποψη, στην καθημερινή ζωή βρίσκονται όχι μόνο η μονοτονία, η επανάληψη, η αλλοτρίωση, αλλά και η αντίσταση και η ανανέωση, η διεκδίκηση του «δικαιώματος στην πόλη».

Μέσα από την καθημερινή τους ζωή οι άνθρωποι ερμηνεύουν και κατανοούν την πραγματικότητα, αποκτούν εμπειρίες, αντιμετωπίζουν και κάποτε ανατρέπουν τους περιορισμούς που επιβάλλουν οι σχέσεις εξουσίας. Γι' αυτό αυτή η καθημερινή ζωή προσφέρεται ως σημείο εκκίνησης για τη μελέτη της πόλης, για τον εντοπισμό των προβλημάτων και, κυρίως, των υποκειμένων τους (τίνος προβλήματα είναι). Η πόλη καθορίζει την καθημερινή ζωή των ανθρώπων και διαμορφώνεται απ' αυτή. Καθορίζει το χώρο και το χρόνο στους οποίους πραγματοποιούνται οι δραστηριότητες των (διαφορετικών) ανθρώπων, ενώ ταυτόχρονα διαμορφώνεται και αποκτά νόημα(τα) απ' αυτές. Το παρόν κείμενο αναφέρεται στην

* Αναπλ. καθηγήτρια Ε.Μ.Π. Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας.

πολλαπλότητα της καθημερινής ζωής στην πόλη, στην εργασία ως κεντρική συνιστώσα της καθημερινότητας και στην οργάνωση του χρόνου και του χώρου που συναρτάται με αυτήν.

Η καθημερινή ζωή

Το ζήτημα της καθημερινής ζωής στην πόλη έχει απασχολήσει πολλούς φιλοσόφους και κοινωνικούς επιστήμονες στη διάρκεια του εικοστού αιώνα, κυρίως με την ανάπτυξη των μεγαλουπόλεων, μετά τη Βιομηχανική Επανάσταση. Σχηματοποιώντας, μπορεί κανείς να διακρίνει δύο μεγάλες ενότητες προσεγγίσεων. Η πρώτη αναδεικνύει τον ατομικισμό, την αποδιάρθρωση των κοινωνικών σχέσεων, την αλλοτρίωση σε συνάρτηση με την ανάπτυξη των μεγαλουπόλεων του αναπτυγμένου καπιταλισμού. Η δεύτερη, περισσότερο προσανατολισμένη στην εμπειρική έρευνα, εξετάζει την καθημερινή ζωή στην πόλη με επίκεντρο την έννοια της κοινότητας.¹ Σήμερα, στο βαθμό που η καθημερινή ζωή επανέρχεται στη συζήτηση για την πόλη, συσχετίζεται με τις έννοιες της «κουλτούρας» και της συγκρότησης ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων.² Δηλαδή, διαφοροποιούνται οι όροι προσέγγισης αλλά και η οπτική υπό την οποία εξετάζεται.

Στο πλαίσιο της πρώτης ενότητας, μια πρόωγη συμβολή στη συζήτηση είναι αυτή του Γερμανού κοινωνιολόγου G. Simmel, με την πραγματεία του *Μητρόπολη και πνευματική ζωή* (1903).³ Στη διάρκεια του 19ου αιώνα, εποχή ανάπτυξης των μεγάλων πόλεων μέσα από την εκβιομηχάνιση, η ποσοτική μεγέθυνση του πληθυσμού οδηγεί σε ποιοτικά νέες μορφές κοινωνικής οργάνωσης. Οι συνήθειες και οι κανόνες αντικαθίστανται από επίσημους θεσμούς και μηχανισμούς ελέγχου, οι δραστηριότητες των ατόμων κατακερματίζονται, αυξάνεται η αποξένωση αλλά και η ατομική ελευθερία, οι επαφές γίνονται πιο απρόσωπες, το χρήμα ομογενοποιεί, καθώς ανάγει κάθε ποιοτική αξία σε ποσοτική βάση. Οι μεταβολές αυτές είναι ιδιαίτερα ευκρινείς στις μεγάλες πόλεις, όπου είναι σαφέστερος ο καταμερισμός της εργασίας και ο κατακερματισμός της κοινωνικής ζωής.⁴

1. Για μία ανάλογη ταξινόμηση, βλ. και K. Simonsen, «Modernity, community or a diversity of ways of life: a discussion of urban everyday life», στο Källtrorp, I. Elander, O. Ericsson, M. Franzen (eds), *Cities in Transformation-Transformation in Cities. Social and Symbolic Change of Urban Space*, Avebury, Aldershot 1997, σ. 162-183. Η Simonsen ονομάζει τις δύο προσεγγίσεις «πρότυπο της νεωτερικότητας» και «πρότυπο της κοινότητας» αντίστοιχα.

2. Βλ., π.χ., S. Zukin, *The Cultures of Cities*, Basil Blackwell, Oxford 1995.

3. Βλ. G. Simmel, «The metropolis and mental life», στο R. Sennett (ed.), *Classic Essays of the Culture of Cities*, Prentice Hall, New Jersey 1969, [1903]. Για το έργο του Simmel, βλ. το αφιέρωμα του περιοδικού *Theory, Culture and Society*, vol. 8, no. 3, August 1991.

4. Αυτό το πρότυπο καθημερινής ζωής στη μεγάλη πόλη έχει απασχολήσει πολλές μελέτες σ' όλη τη διάρκεια του εικοστού αιώνα, από τις πιο νετεριμνιστικές προσεγγίσεις της Σχολής του Σικάγου μέχρι τις μεταγενέστερες κριτικές προσεγγίσεις, που υπογραμμίζουν τα ζητήματα καταναλωτισμού και αλλοτρίωσης. Βλ. Β. Χαστάογλου, *Κοινωνικές θεωρίες για τον αστικό χώρο*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1981.

Το ζήτημα της αλλοτρίωσης αλλά και της προοπτικής για μια, έστω και συγκυριακά, μη αλλοτριωμένη καθημερινή ζωή απασχολεί και τον Ανρί Λεφέβρ, έναν από τους σημαντικότερους φιλοσόφους και διανοητές που σηματοδίνουν με το έργο και τη δράση τους την κριτική σκέψη τον εικοστό αιώνα.⁵ Μέσω της κοινωνιολογικής έρευνας της καθημερινότητας και με διαδοχικές προσεγγίσεις σε μια σειρά βιβλίων του από το 1946,⁶ ο Λεφέβρ εστιάζεται σε δραστηριότητες επαναλαμβανόμενες και κοινές (σε αντίθεση με τα μεγάλα γεγονότα και τους θεσμούς) και αναπτύσσει την έννοια του καθημερινού (*le quotidien*) ως κριτική, για να παραπέμψει στην πιθανότητα και την προοπτική μιας μη αλλοτριωμένης ζωής. Αυτή η πιθανότητα είναι δυνατόν να υλοποιηθεί σε συγκεκριμένες στιγμές μη αλλοτριωμένης παρουσίας, ενώ κάθε στοιχείο της αλλοτριωμένης καθημερινότητας είναι δυνητικά πεδίο ανανέωσης και αντίστασης στην αλλοτρίωση.

Κατά τον Λεφέβρ, η σφαίρα της καθημερινής ζωής είναι ένα δυναμικό πεδίο πρακτικής, όπου το άτομο είναι ταυτόχρονα υποκειμένο και αντικείμενο του κοινωνικού γίγνεσθαι και της αλλαγής. Καθώς οι κοινωνίες είναι μεταβλητές και πάντα ατελείς, μέσα σε αυτές μπορούν να συγκροτηθούν και να δράσουν πολιτικά υποκείμενα, ενώ υπάρχει η δυνατότητα μέσα στο «καθημερινό» οι άνθρωποι, συλλογικά και συνεχώς, να ανατρέπουν τις αλλοτριωτικές συνθήκες μιας καθημερινότητας χωρίς σημασία. Έτσι, η καθημερινή ζωή είναι ταυτόχρονα εξ ορισμού αλλοτριωμένη και μη αλλοτριωμένη, πεδίο αυθεντικής εμπειρίας του εαυτού του καθενός, του σώματος, της σχέσης με τους άλλους.

Όλη η σειρά των έργων του Λεφέβρ για την καθημερινή ζωή έχει σαφή αναφορά στον αστικό χώρο, την πόλη, την οποία θεωρεί ως ένα κοινωνικά παραγόμενο σύστημα, μια «δεύτερη φύση», που τοποθετείται πάνω στη φυσική τοπογραφία. Η καθημερινή ζωή και το καθημερινό είναι προνομιακός χώρος για τη μελέτη της πόλης, τόσο των πολλαπλών αντιθέσεων και μορφών καταπίεσης, όσο και των μορφών αντίστασης σ' αυτές. Η πόλη και ο χώρος γενικότερα, δεν είναι ένα «κενό δοχείο» στο οποίο εγκαθίστανται δραστηριότητες και κοινωνικές σχέσεις (όπως υποστηρίζουν η φιλοσοφία και η πρακτική πολλών πολεοδόμων και κοινωνικών επιστημόνων). Αντίθετα, οι δραστηριότητες και οι σχέσεις διαφοροποιούνται επειδή κατανέμονται με διαφορετικό τρόπο: Δεν εγκαθίστανται σε τυχαία σημεία, διαμορφώνουν το χώρο και την πόλη.

Το «ξαφνικό κλείσιμο της γεμάτης αισιοδοξία και αυταπάτες εποχής που ακολούθησε τη συντριβή του φασισμού και το γεγονός ότι αυτή η συντριβή δεν δημιούργησε μια προσανατολισμένη προς τα αριστερά νέα Ευρώπη» οδηγούν την

5 Για μια πρόσφατη παρουσίαση του (πολύ εκτεταμένου) έργου του Λεφέβρ, βλ. R. Shields, *Lefebvre, Love and Struggle*, Routledge, London and New York 1999.

6 Βλ. την έκδοση στα Ελληνικά *Η καθημερινή ζωή στον σύγχρονο κόσμο*, εκδόσεις Ράππα, 1977 (*La vie quotidienne dans le monde moderne*, Gallimard, Paris 1968). Η σειρά των βιβλίων περιλαμβάνει τα ακόλουθα: α) *Critique de la vie quotidienne I: Introduction* (Grasset, Paris 1947), β) *Critique de la vie quotidienne II: Fondements d'une sociologie de la quotidienneté* (L'Arche, Paris 1961), γ) *Critique de la vie quotidienne III: De la modernité au modernisme. Pour une métaphilosophie du quotidien* (L'Arche, Paris 1981).

Άγκνες Χέλερ σε μια προσέγγιση της καθημερινής ζωής⁷ διαφορετική από εκείνη του Λεφόντ. Η Χέλερ υποστηρίζει ότι τα κοινωνικά κινήματα στα τέλη της δεκαετίας του 1960 δεν αναφέρονταν σε μια πολιτική ιδεολογία, αλλά στη μη ικανοποίηση από την καθημερινή ζωή και στην απαίτηση νέων ανθρώπινων σχέσεων. Επιστημαίνει δε έναν γενικευμένο κομφορμισμό, μια τάση να θεωρείται ο κόσμος «ένα ωραίο και έτοιμο δεδομένο», στο οποίο οι δυνάμεις επαναστατικές δυνάμεις (παραδείγματος χάρη η εργατική τάξη) αποδέχονται τις μορφές της αλλοτριωμένης καθημερινότητας, της χειραγώγησης αναγκών και γνώμης. Η επανάληψη και η συνήθεια, «ο τρόπος που γίνονται τα πράγματα», είναι πιο ισχυρές από την ανάγκη αλλαγής, αφού η αναπαραγωγή της κοινωνίας ταυτίζεται με ένα σύστημα εθίμων και απαιτήσεων που την κάνουν εφικτή και άνετη. Από αυτή την άποψη, η καθημερινή ζωή γίνεται ένα είδος πρακτικού «know how», ένα σύνολο δραστηριοτήτων που κυριαρχείται από την αναλογία και την επανάληψη.

Στη δεύτερη ενότητα περιλαμβάνονται μια σειρά εμπειρικές έρευνες, ανθρωπολογικές ή κοινωνιολογικές, οι οποίες εξετάζουν την καθημερινή ζωή με επίκεντρο την έννοια της κοινότητας. Εδώ η συγκεκριμένη έννοια αναφέρεται κυρίως στη συγκρότηση δικτύων αλληλοβοήθειας και υποστήριξης σε επίπεδο γειτονιάς και μεταξύ συγγενών — δηλαδή είναι κριτική απέναντι στη γενικευμένη άποψη ότι στις πόλεις του αναπτυγμένου καπιταλισμού έχουν υπονομευθεί οι κοινωνικές σχέσεις. Στις σχετικές έρευνες κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, που έχουν ως πεδίο αναφοράς εργατικές γειτονιές,⁸ αναδεικνύεται η σχέση των (κοινωνικών) δικτύων με το χώρο της πόλης και η οργάνωση της καθημερινής ζωής με βάση τη σχέση μητέρας-κόρης ή γενικότερα με βάση τις διαπροσωπικές σχέσεις μεταξύ των γυναικών. Τα δίκτυα αυτά είναι έντονα διαχωρισμένα κατά φύλο: η καθημερινή ζωή των ανδρών αρθρώνεται γύρω από το εργοστάσιο/χώρο δουλειάς, την παμπ, το σωματείο, ενώ των γυναικών γύρω από το σπίτι, το σχολείο, την αγορά, τον άμεσο οικιακό περίγυρο.

Σε μεταγενέστερες έρευνες και σε περιοχές κατοικίας ανώτερων εισοδημάτων, τα δίκτυα σχέσεων αναπτύσσονται σε «επιλεγμένα πλαίσια», όπως ο χώρος εργασίας, οι σύλλογοι, κοινωνικές οργανώσεις ή ανεξάρτητες φιλίες και διαθέτουν ευρύτερο γεωγραφικό πλαίσιο αναφοράς.⁹ Στις έρευνες αυτές αφενός εντοπίζονται χαλαρά «δίκτυα» σε επίπεδο γειτονιάς: παραδείγματος χάρη, λες καλημέρα στο

7. Άγκνες Χέλερ, *Επανάσταση και καθημερινή ζωή*, Οδυσσέας, Αθήνα 1977. Η Άγκνες Χέλερ, φιλόσοφος από την Ουγγαρία και σημαντική προσωπικότητα της λεγόμενης «Σχολής της Βουδαπέστης», επεξεργάζεται τη σύζευξη πολιτικής επανάστασης και ριζικών αλλαγών στην καθημερινή ζωή.

8. Μια κλασική τέτοια μελέτη είναι και των M. Young και P. Willmott, *Family and Kinship in East London*, Penguin Books, Harmondsworth 1957. Βλ. ακόμη την έρευνα της R. Hirschon, *Heirs of the Greek Catastrophe. The social life of Asia Minor refugees in Piraeus*, Clarendon Press, Oxford 1989, που αναφέρεται στον πρόσφυγικό εποικισμό της Κοκκινιάς. Για μια επισκόπηση, βλ. K. Simonsen, *ό.π.* στήμ.1

9. Βλ. C.S.Fischer, (I) *To Dwell among Friends - Personal Networks in Town and City*, The University of Chicago Press, Chicago 1982. Ακόμη, M. Pinçon, M. Pinçon-Charlot, *Dans les Beaux Quartiers*, Seuil, Paris 1989.

δρόμο, ξέρεις ότι κάποιος είναι γείτονας, μιλάς στο τοπικό μπακάλικο ή το φούρνο, συναντιέσαι στην παιδική χαρά ή στο γυμναστήριο με κάποιους, χωρίς παραπέρα συναναστροφή. Ίσως σχέσεις χωρίς μεγάλο βάθος, όμως πολύ σημαντικές για την οικειοποίηση του χώρου. Αφετέρου λειτουργούν πυκνά δίκτυα χωρίς κατ' ανάγκην χωρικό εντοπισμό, όπου το ντύσιμο, το στυλ, η κατοχή συγκεκριμένων αγαθών-συμβόλων κ.λπ. Διαδραματίζουν ρόλο στη συγκρότηση φαντασιακών κοινοτήτων, για τις οποίες ο χώρος δεν έχει πάντα αποφασιστική σημασία.

Οι προσεγγίσεις της πόλης που έχουν ως σημείο εκκίνησης την καθημερινή ζωή αναδεικνύουν μια σειρά θέματα που θα παρουσιαστούν στη συνέχεια.¹⁰ Τα θέματα αυτά συνήθως μένουν έξω από τις κυρίαρχες προσεγγίσεις (της ανάπτυξης) της πόλης, ακόμη και στο πλαίσιο της κριτικής θεωρίας. Στόχος είναι να συμβάλουν σε μια προσέγγιση της πόλης κατά την οποία οι κάτοικοι και οι καθημερινές τους πρακτικές δεν θα μένουν στο περιθώριο, όπως συμβαίνει όταν η εστίαση αφορά αποκλειστικά τις δομές, τις γενικές διαδικασίες και τις αφηρημένες αναλυτικές κατηγορίες.

• Το «μικρό» και το επαναλαμβανόμενο στη μελέτη της πόλης

Η καθημερινή ζωή διαμορφώνεται από μια πληθώρα έκτακτων και επαναλαμβανόμενων δραστηριοτήτων και γεγονότων, που δυνάμει αποτελούν τον πλούτο ή/και την εκπτώχευσή της. Η προσοχή στο «μικρό» και το επαναλαμβανόμενο, στις καθημερινές πρακτικές και εμπειρίες των (διαφορετικών ομάδων) κατοίκων της πόλης, «στον τρόπο που γίνονται τα πράγματα» δεν οδηγεί κατ' ανάγκην σε αναλύσεις που μένουν αποκλειστικά στο μικροκοινωνικό επίπεδο. Διότι η καθημερινή ζωή διαμορφώνεται σε ένα πεδίο αλληλεπίδρασης μεταξύ του μοναδικού/τοπικού και του γενικού/παγκόσμιου, μεταξύ των ιδιαίτερων σχέσεων στις οποίες οι άνθρωποι εμπλέκονται κατά τη διάρκεια της ζωής τους και των κοινωνικών συνθηκών που κυριαρχούν στη γενιά και τον τόπο τους. Έτσι, άτομα και ομάδες μπορεί να είναι ταυτόχρονα υποκείμενο και αντικείμενο των επαναλαμβανόμενων και μοναδικών ή έκτακτων γεγονότων και δραστηριοτήτων.

• Η πολλαπλότητα της καθημερινής ζωής στην πόλη

Η καθημερινή ζωή δεν είναι μία και μόνη. Διαφοροποιείται σημαντικά στο χώρο της πόλης και κατά συνέπεια διαμορφώνει διαφοροποιημένους χώρους και καθημερινότητες. Άτομα και ομάδες που διαφοροποιούνται ως προς το φύλο, την κοινωνική τάξη, την εθνικότητα, την ηλικία κ.λπ. ζουν πολύ διαφορετικές «καθημερινές ζωές», διαμορφώνουν – και ταυτίζονται με – διαφορετικές και κοινωνικά άνισες γεωγραφίες και ιστορίες της πόλης, εκφράζουν διαφορετικές κουλτούρες και ταυτότητες. Για κάποιες ομάδες οι διαφορές μπορεί να είναι αποτέλεσμα επιλο-

10. Βλ. και K. Simonsen, D. Vaïou, «Women's Lives and the Making of the City: Experiences from 'North' and 'South' of Europe», *International Journal of Urban and Regional Research*, 20:3, 1996, σ. 446-465.

γής, για άλλες όμως είναι στοιχείο αποκλεισμού και περιθωριοποίησης. Παραδείγματος χάρη, το επίπεδο των υποδομών και των κοινωνικών υπηρεσιών, των μεταφορών και άλλων αστικών εξυπηρετήσεων, της ποιότητας κατοικίας κ.ο.κ. παρουσιάζουν έντονες και διαχρονικά καταγεγραμμένες, ανισότητες, με άμεσες επιπτώσεις στη δυνατότητα πρόσβασης στην αγορά κατοικίας, στην αμειβόμενη εργασία, στη συγκεκριμένη καθημερινότητα που συγκροτούν τη μικροϊστορία συγκεκριμένων περιοχών της πόλης. Οι προηγούμενες επιπτώσεις είναι έντονα διαφοροποιημένες κατά φύλο στην πόλη, όχι μόνο στο επίπεδο της οργάνωσης του χώρου ή του καταμερισμού εργασίας, αλλά και στο επίπεδο των συμβολικών σημασιών και μηνυμάτων που μεταφέρει ο χώρος.¹¹

• Στρατηγικές ζωής

Ο χώρος της πόλης συνεχώς διαμορφώνεται και μεταβάλλεται από τις «χωρικές πρακτικές» των κατοίκων της, δηλαδή από τη διαπλοκή αφενός ατομικών σημασιών και πρακτικών και αφετέρου ευρύτερων «θεσμικών πρακτικών» στις οποίες εμπλέκονται οι κάτοικοι κατά τις καθημερινές τους ρουτίνες. Άτομα και ομάδες συγκροτούν στρατηγικές, που καθοδηγούν, περισσότερο ή λιγότερο συνειδητά, την καθημερινότητα, είτε με τη μορφή προσαρμογών και διαδοχικών μικρών αποφάσεων, είτε με τη μορφή ιδιαίτερων πρακτικών και γενικών προτεραιοτήτων. Διαμορφώνουν έτσι ένα «know how» επιβίωσης συγχρονικά και διαχρονικά. Λόγου χάρη, οι στρατηγικές των γυναικών σε σχέση με την οικογένεια και την αμειβόμενη εργασία απαιτούν αμειβάιες προσαρμογές και διαδοχικές αποφάσεις που συνδέονται με το επίπεδο και την οργάνωση της κοινωνικής υποδομής, τις διαθέσιμότητες, τα δίκτυα υποστήριξης και τις υπηρεσίες φροντίδας στις οποίες έχουν πρόσβαση. Οι στρατηγικές αυτές όχι μόνο επηρεάζονται από την πόλη, αλλά αποτελούν σημαντική συνιστώσα της ανάπτυξής της.

Η εργασία και ο κόσμος του άτυπου

Παρ' όλες τις διατυπωθείσες απόψεις και αναλύσεις για το πέρας στη μεταβιομηχανική κοινωνία, τη μυθοποίηση της κατανάλωσης και του ελεύθερου χρόνου και την υποτιθέμενη απελευθέρωση από την εργασία, η καθημερινή ζωή των περισσότερων ανθρώπων εξακολουθεί να καθορίζεται από αυτήν. Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970, η καθημερινότητα των ανθρώπων στον ευρωπαϊκό Βορρά ήταν συναρτημένη με τη μισθωτή εργασία σε ισχυρό εργοδότη, στο πλαίσιο της εμπέδωσης και της ανάπτυξης του φορντισμού και του κράτους πρόνοιας, καθώς και με τις τεράστιες γειτονιές-υπνωτήρια που προέκυψαν από την οργανωμένη δόμηση κατοικιών με κρατική παρέμβαση. Έτσι, η καθημερινή ζωή και η πόλη στην οποία αναφέρονται οι ερευ-

11 Βλ. E. Wilson, *The Sphinx in the City*, Virago, London 1991.

14. *Η Βιώσιμη Πόλη*

νητές και οι θεωρητικοί¹² αρθρώνονται γύρω από τη ρουτίνα της ανδρικής αμειβόμενης εργασίας στο εργοστάσιο ή το γραφείο, για την οποία η σφαίρα της ιδιωτικής ζωής και της οικογένειας καθώς και η απλήρωτη εργασία των γυναικών λειτουργούν ως «υπόβαθρο».

Η συζήτηση λοιπόν περιέχει μια σειρά αφαιρέσεις, οι οποίες περιορίζουν το περιεχόμενο της εργασίας στη μισθωτή, κυρίως των ανδρών, που πραγματοποιείται σε συγκεκριμένους τόπους, μεγάλους κατά προτεραιότητα. Σ' αυτό το πλαίσιο, λειτουργούν δύο άρρητες υποθέσεις. Πρώτον, η απλήρωτη εργασία των γυναικών μέσα στην οικογένεια θεωρείται «μη εργασία» — αποτέλεσμα αγάπης, προσφοράς και φροντίδας. Ο διαχωρισμός αυτός συνοδεύεται και από μια αντίστοιχη κοινωνική αξιολόγηση, κατά την οποία σημαντικός θεωρείται ο χώρος και ο χρόνος εργασίας έξω από το σπίτι, η εργασία που αποτιμάται σε χρήμα, η σφαίρα της παραγωγής — και κατά συνέπεια οι άνδρες, που ταυτίζονται με αυτό το πρότυπο και τις συγκεκριμένες μορφές εργασίας. Αυτός ο «φυσικός» καταμερισμός εργασίας έχει αμφισβητηθεί ριζικά από τη φεμινιστική έρευνα και τις θεωρητικές διατυπώσεις για την εργασία των γυναικών.¹³

Δεύτερον, από έναν κόσμο στον οποίο η μισθωτή εργασία ήταν μια ανάμεσα σε ποικίλες μορφές, περάσαμε σε έναν κόσμο στον οποίο, κατά την κοινή αντίληψη αλλά και την ακαδημαϊκή συζήτηση και την πολιτική πρακτική, μόνο μία μορφή εργασίας θεωρείται σημαντική, η μισθωτή.¹⁴ Αυτή η μορφή εργασίας έχει αναχθεί σε πρότυπο, σε σχέση με το οποίο οι άλλες συνιστούν παρέκκλιση, ακόμη και όταν και όπου κυριαρχούν. Σε αυτό βοηθούν και τα στοιχεία που συλλέγονται από τις εθνικές στατιστικές υπηρεσίες και άλλους φορείς, τα οποία την περιγράφουν και ταυτόχρονα τη νομιμοποιούν περίπου ως μοναδική.

Στον ευρωπαϊκό Νότο και στην Ελλάδα, η ρουτίνα της καθημερινής ζωής διαμορφώνεται και ανάπαράγεται μέσα από μη μισθωτές σχέσεις και από δραστηριότητες πλούσιες σε άμεση εργασία, τις οποίες έχει καθιερωθεί να αποκαλούμε άτυπες, ενώ το τοπίο των μονολειτουργικών «προαστίων» και η άμεση εμπλοκή του κράτους στο ζήτημα της κατοικίας παραμένουν αναλογικά μειωφικά. Τα κύματα των μεταναστών, η κοινωνική και γεωγραφική κατανομή της ανεργίας και της «νέας αστικής φτώχειας», όπως και η ιδιωτικοποίηση του δημόσιου χώρου έχουν δώσει νέες διαστάσεις στο χώρο του άτυπου και έχουν αυξήσει το ειδικό του βάρος στις στρατηγικές επιδίωξης μεγάλων ομάδων του πληθυσμού.

12. Ό.π., σημ. 1-10.

13. Για μια αναλυτική επισκόπηση, βλ. Ντ. Βαζού, Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), «Η εργασία των γυναικών. Ανάμεσα σε δύο κόσμους», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος-αφιέρωμα, τ. 40, 1989, σ. 15-104.

14. R. Pahl, *Divisions of Labour*, Basil Blackwell, Oxford 1984. Βλ. ακόμη D. Purdy, *Jobs, Work and Citizen's Income: Four Strategies and a New Regime*, Istituto Universitario Europeo, Firenze 1996. Για μια πιο αναλυτική συζήτηση, βλ. Ντ. Βαζού, Κ. Χατζημηχάλης, ...με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς. Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία, Εξάντας, Αθήνα 1997, ιδιαίτερα κεφ. 2.

Οι «άλλες» μορφές εργασίας — που διαφέρουν από το πρότυπο της μισθωτής ως προς το είδος των εργασιακών σχέσεων (αυτοαπασχόληση ή δουλειά χωρίς σύμβαση), τον τρόπο αμοιβής (με το κομμάτι ή κατ' αποκοπήν), τη μορφή της επιχείρησης (μικρή και/ή οικογενειακή), την εξασφάλιση και τις συνθήκες εργασίας — διαμορφώνουν πολύ διαφορετικές καθημερινές ρουτίνες, που γίνονται φανερές στο χώρο της πόλης. Όμως, στο λόγο για την πόλη, όπως εκφέρεται από τα Μ.Μ.Ε. αλλά και επίσημα χείλη, καθώς και σε πολλές προτάσεις ρύθμισης του αστικού χώρου, προβάλλονται τα επιφανόμενα και αγνοείται η λειτουργία του κόσμου της εργασίας.

Σημαντικό παράδειγμα εδώ είναι η συνεχής αναφορά στο νέφος της Αθήνας, που προέρχεται κυρίως από τις μετακινήσεις με ΙΧ, μια και η αποβιομηχανίση των προηγούμενων δεκαετιών «έλυσε» την πλευρά του προβλήματος που σχετιζόταν με τη βιομηχανία. Εδώ συχνά «ξεχνιέται» το γεγονός ότι οι μετακινήσεις — που συσσωρεύουν προβλήματα κυκλοφορίας, ρύπανσης, συνωστισμού — έχουν προέλευση και προορισμό. Αγαθά και υπηρεσίες δεν καταναλώνονται μόνον, αλλά και παράγονται μέσα σε συγκεκριμένες συνθήκες, οι οποίες συγκροτούν τον κόσμο της εργασίας. Οι πάρα πολλές θέσεις εργασίας που συγκεντρώνονται στον Δήμο Αθηναίων (κέντρο της πόλης, κέντρο της χώρας) προσελκύουν πλήθος εργαζόμενους, που δεν δουλεύουν αποκλειστικά με συγκεκριμένα ωράρια και πρότυπα μετακίνησης. Δηλαδή ξεχνιούνται τα πλήθη των αυτοαπασχολούμενων, οι εργαζόμενοι/ες σε περισσότερες από μία δουλειές, οι απασχολούμενοι/ες στην πληθώρα των μικρών επιχειρήσεων, οι εργαζόμενες στο σπίτι. Οι όροι εργασίας των περισσότερων πολλαπλασιάζουν τις μετακινήσεις και κάνουν την αναζήτηση πολεοδομικών μέτρων και κυκλοφοριακών ρυθμίσεων αναποτελεσματική, μεταξύ άλλων γιατί τέτοιες ρυθμίσεις έχουν ως πρότυπο την «κανονική» εργασία.

Παράλληλα με τον κόσμο της επίσημης κανονικής εργασίας (με το συγκεκριμένο ωράριο, τις καθημερινές και τις αργίες, την ασφάλιση και την εξασφάλιση της δουλειάς), ανθεί ο κόσμος της άτυπης εργασίας: των ευκαιριακών ή εποχιακών απασχολήσεων, της «βοήθειας» σε οικογενειακές επιχειρήσεις, της δουλειάς με το κομμάτι, όπου η πλειοψηφία των εργαζομένων είναι γυναίκες και ξένοι,¹⁵ με κατά τεκμήριο περιορισμένη πρόσβαση στο ιδιωτικό αυτοκίνητο αλλά και στην «κανονική» εργασία. Η καθημερινή ζωή των εργαζομένων αυτών ανταποκρίνεται πολύ λίγο στα προγραμματικά πρότυπα και στον επίσημο λόγο για την πόλη ενώ, αν είχαν λόγο, σίγουρα θα έθεταν τελείως διαφορετικές προτεραιότητες για έργα, ρυθμίσεις και παροχές.

Ο χώρος και ο χρόνος

Η δυνατότητα πρόσβασης συγκεκριμένων ατόμων στην (αμειβόμενη) εργασία εξαρτάται, μεταξύ άλλων και από την οργάνωση του χώρου της πόλης. Αρκεί να σκεφτεί κανείς τη χωροθέτηση των θέσεων εργασίας, τον αριθμό και το είδος

15 Βλ. και Ντ. Βαϊού, Κ. Χατζημιχάλης, 1997, ό.π. σημ. 12.

τους (πού βρίσκονται τα εργοστάσια, οι βιοτεχνίες, τα μαγαζιά, τα γραφεία κ.ο.κ.) και τη σχέση τους με τις περιοχές κατοικίας (δηλαδή τις οδικές συνδέσεις και τις συγκοινωνίες), όπως και τη διαθεσιμότητα, τους όρους λειτουργίας και την κατάσταση της κοινωνικής υποδομής. Αλλά και αντίστροφα, το είδος και οι όροι λειτουργίας όλων αυτών διαμορφώνουν την πόλη και επιμέρους περιοχές της, παράγοντας ένα μωσαϊκό ανισοτήτων.

Προκειμένου να ενσωματωθεί στα δεδομένα της καπιταλιστικής παραγωγής, ο χώρος της πόλης ομογενοποιείται, δηλαδή χωρίζεται σε κομμάτια (οικόπεδα, ακίνητα) των οποίων η αξία αποτιμάται σε χρήμα. Κατά συνέπεια ανάγεται σε μια ομογενοποιητική μονάδα μέτρησης. Ο κατατμημένος χώρος γίνεται εμπόρευμα, πουλιέται και αγοράζεται σε τιμές πολύ διαφορετικές, που συμβάλλουν στην άνιση πρόσβαση ή/και στον αποκλεισμό ατόμων και κοινωνικών ομάδων από τμήματα της πόλης. Η χρησιμότητα και η αξία των κομματιών του χώρου εξαρτώνται από τη σχέση τους με άλλα, που έχουν συγκεκριμένες χρήσεις και θέσεις μέσα στην πόλη.¹⁶ Παραδείγματος χάρη, κάποιες γειτονίες του κέντρου της Αθήνας απέκτησαν μεγάλη αξία ως τόποι κατοικίας μεταναστών, χάρη στη γειτνιάσή τους με τόπους απασχόλησης, αλλά και στη σύνδεσή τους περίπου με το σύνολο του πολεοδομικού συγκροτήματος.

Ο χώρος και η παραγωγή του δεν είναι λοιπόν μια αθώα διαδικασία αλλά διαθέτει πολύ σημαντικές πολιτικές και κοινωνικές πλευρές.¹⁷ Ο χώρος είναι προϊόν σχέσεων και κοινωνικών διεργασιών, που φτάνουν από τη μικροκλίμακα του τοπικού ως την απεραντοσύνη του παγκοσμίου, σχέσεων μέσα στις οποίες είναι ενσωματωμένες υλικές πρακτικές κυριαρχίας και υποτέλειας, μέσα από τις οποίες άτομα και κοινωνικές ομάδες τοποθετούνται, πραγματικά και συμβολικά, «στη θέση τους». Καθώς η θέση αυτή δεν είναι σταθερή, αλλά αντικείμενο διαπραγμάτευσης και πάλης, ο χώρος δεν είναι ποτέ παγιωμένος ή κλειστός, βρίσκεται «εν τω γίνεσθαι», προσφερόμενος σε διαφορετικές αντιλήψεις, αναγνώσεις, συμβολισμούς και χρήσεις.¹⁸

Οι χρήσεις του χώρου, η πρόσβαση και ο έλεγχος τμημάτων της πόλης είναι άμεσα συναρτημένοι με μια χρήση του χρόνου βασισμένη στη σχετική θέση, την απόσταση από τις συνδέσεις με άλλους χώρους: σπίτια από χώρους εργασίας, από εμπορικά κέντρα, από χώρους αναψυχής. Αυτές οι αποστάσεις ή χρήσεις του χρόνου, μεταβαλλόμενες και όχι στατικές, κάνουν κάποιους χώρους πιο επιθυμητούς από άλλους, ενώ εισάγουν τις έννοιες της κεντρικότητας και της περιφέρειας. Οι δυνατότητες χρήσης του χρόνου, οι αντιλήψεις γι' αυτόν και η ρουτίνα της καθημερινής ζωής διαφέρουν σημαντικά τόσο μεταξύ κοινωνικών ομάδων όσο και κατά

16. Βλ. H. Lefebvre, «Ο χώρος, η παραγωγή του χώρου, η πολιτική οικονομία του χώρου», στο βιβλίο *Το δικαίωμα στην πόλη*, Παπαζήσης, Αθήνα 1977, σ. 271-306, και D. Harvey, «Money, Time, Space, and the City», *Consciousness and the Urban Experience*, Basil Blackwell, Oxford 1985.

17. H. Lefebvre, 1977, ό.π.

18. Βλ. D. Massey, *Power Geometries and the Politics of Space-Time*, Department of Geography, University of Heidelberg, Heidelberg 1999.

φύλο (παραδείγματος χάρι, αποδεκτοί/δυνατοί χρόνοι μετακίνησης από και προς την εργασία, χρόνοι ενασχόλησης με τη φροντίδα ή την οικιακή εργασία).

Αντίστοιχα με το χώρο και ο χρόνος είναι κατατμημένος (χρόνος εργασίας, χρόνος ανάπαυσης, χρόνος κατανάλωσης, ελεύθερος χρόνος, χρόνος φροντίδας κ.λπ.). Τα όρια των διαφορετικών τμημάτων χρόνου είναι περισσότερο σαφή στην καθημερινή ζωή των ανδρών παρά των γυναικών, μια και οι γυναίκες αναλαμβάνουν να φέρουν εις πέρας εκείνες τις καθημερινές δραστηριότητες των οποίων οι χρόνοι διαπλέκονται και δεν είναι σαφώς προσδιορισμένοι ως προς τη διάρκεια και την περιοδικότητά τους. Οι γυναίκες δηλαδή είναι σημείο τομής διαφορετικών και συχνά αντικρουόμενων χρόνων. Παραδείγματος χάρι, στην καθημερινότητα μιας εργαζόμενης γυναίκας συνυπάρχει το απρόσωπο των ωραρίων και η ακρίβεια του χρόνου εργασίας με το απροσδόκητο της ανάγκης σε χρόνο που απαιτεί η φροντίδα ενός άρρωστου παιδιού. Ακόμη, οι συνήθειες της καθημερινής ζωής και οι λειτουργίες της πόλης έχουν άμεση επίπτωση στο χρόνο συγκεκριμένων ατόμων. Λόγου χάρι, το μικρό ωράριο των σχολείων και η επιστροφή στο σπίτι για μεσημεριανό φαγητό απαιτούν διάθεση χρόνου από τα άτομα, συνήθως γυναίκες, που ετοιμάζουν το φαγητό και αναλαμβάνουν τη φροντίδα των παιδιών.

Ο χρόνος, όπως τον εννοούμε σήμερα (γραμμικός, υποδιαιρεμένος με ακρίβεια), είναι αστικός. Κάθε κομμάτι χρόνου (κι όχι μόνον ο χρόνος εργασίας) πουλιέται και αγοράζεται, ενσωματώνεται στην αγορά, υπόκειται σε οργάνωση/εκμετάλλευση από το κεφάλαιο. Μάλιστα στις σημερινές μεγαλουπόλεις η ένταση της εκμετάλλευσής του έχει μεγαλώσει και έχει διευρυνθεί σε όλα τα εικασιτετράωρα.¹⁹ Εδώ αξίζει να σκεφτεί κανείς τις δραστηριότητες αναψυχής (άρα και την εργασία γι' αυτές) μέσα στη νύχτα. Η πόλη λοιπόν είναι «μηχανή του χρόνου», ενός χρόνου που επιταχύνεται, διαστέλλεται και αλλάζει ρυθμό, καθώς κάθε τμήμα του ενσωματώνεται στις λειτουργίες της αγοράς, με σημαντικές, αλλά και άνισες, επιπτώσεις στην καθημερινή ζωή των πολιτών. Διαφορετικές ομάδες πολιτών έχουν πρόσβαση και οικειοποιούνται συγκεκριμένους χρόνους (και χώρους) της πόλης ενώ αποκλείονται από άλλους.

Το δικαίωμα στην πόλη και η επιβίωση στα ενδιάμεσα

Ο χώρος της πόλης είναι η σφαίρα όπου καθίσταται πιθανή και δυνατή η ύπαρξη της πολλαπλότητας, η έκφραση διαφορετικών ταυτοτήτων, η ύπαρξη πολλών φωνών. Ο χώρος και η πολλαπλότητα συγκροτούνται αμοιβαία.²⁰ Τα τελευταία χρόνια, μάλιστα, κάνει συχνά την εμφάνισή της η έννοια της πολυπολιτισμικότητας ως θετικό χαρακτηριστικό των σύγχρονων μεγαλουπόλεων. Όμως, η διαφορετική κουλτούρα, οι χρήσεις του χρόνου και του χώρου στην πόλη, καθώς και οι πολλαπλές καθημερινές ζωές που αυτές προδιαγράφουν δεν εκφράζονται ισότιμα

19. G. Paolucci, «Forme del tempo urbano», *Democrazia e Diritto*, no. 4-5, 1989, σ. 223-234, G. Paolucci, *Tempi Postmoderni*, Angeli, Milano 1993.

20. D. Massey, 1999, ό.π.

ούτε χωρίς συγκρούσεις. Από αυτή την άποψη διατηρεί την επικαιρότητά της η συνοπτική διατύπωση-σύνθημα του Ανρί Λεφέβρ για το «δικαίωμα στην πόλη».²¹

Το δικαίωμα στην πόλη αποτελεί έκκληση και απαίτηση για συμμετοχή, αμφισβήτηση των δομών και των καθημερινών σχέσεων, ικανοποίηση κοινωνικών αναγκών αντίθετων και συμπληρωματικών μεταξύ τους, που συμπυκνώνονται στην πόλη και την αστική ζωή, μια αστική ζωή μετασχηματισμένη και ανανεωμένη, χωρίς τους ποικίλους αποκλεισμούς της καπιταλιστικής κοινωνίας και των χώρων αλλοτρίωσης και περιθωριοποίησης που αυτή παράγει. Ενσωματώθηκε στα συνθήματα του Μάη 1968 και απόκτησε πολλαπλά νοήματα και περιεχόμενα, που περιλαμβάνουν το δικαίωμα να μην «τοποθετείται» κανείς σε περιφέρειες: σε χώρους που έχουν παραχθεί με αποκλειστικό στόχο την κοινωνική διάκριση ή σε κοινωνικές ομάδες τις οποίες η κεντρική εξουσία απομονώνει σε νοητικές, κοινωνικές και γεωγραφικές παρυφές και τις περιθωριοποιεί. Στη σκέψη του Λεφέβρ τέτοιοι χώροι ήταν οι περιφέρειες των ευρωπαϊκών πόλεων, με τα απέραντα συγκροτήματα κατοικιών και την τεράστια έλλειψη άλλων αστικών λειτουργιών και κοινωνικής ζωής. Αλλά και σε κάθε πόλη, με ή χωρίς μεγάλα συγκροτήματα κατοικιών, υπάρχουν «περιφέρειες» ακόμη και σε κεντρικά σημεία, στις οποίες κυριαρχούν η εκπτώχευση της καθημερινής ζωής και ποικίλοι αποκλεισμοί.²²

Το δικαίωμα στην πόλη αναφέρεται λοιπόν σε ένα συνολικό σχέδιο κοινωνικής αλλαγής. Σημαίνει το δικαίωμα των πολιτών και των ομάδων τους να εντάσσονται σε δίκτυα και πεδία επικοινωνίας, πληροφόρησης, ανταλλαγών. Σημαίνει δικαίωμα συνάντησης και συγκέντρωσης, κοινωνικής ζωής, αποκατάστασης μιας ενότητας στο χώρο και το χρόνο της καθημερινής ζωής. Συνδέεται με μια βασική ποιότητα ή ιδιότητα του αστικού χώρου, την κεντρικότητα και αναφέρεται στον δημόσιο χώρο της πόλης. Δηλαδή συνδέεται με τη συγκέντρωση στο χώρο λειτουργιών της πόλης, κοινωνικών ομάδων και δραστηριοτήτων αντίθετων αλλά και συμπληρωματικών, που εξασφαλίζουν δουλειά και σχολή, απομόνωση και επαφή, ασφάλεια και διαφυγή, σιγουριά και περιπέτεια, ενότητα και ποικιλία, πρόβλεψη και απρόοπτο.

Η έμφαση στον δημόσιο χώρο προσδίδει στην πραγμάτωση του δικαιώματος στην πόλη σαφή αναφορά φύλου. Στην ιστορία των πόλεων της Δύσης το δημόσιο, σχεδόν αποκλειστικά, είναι προνομιακό πεδίο δραστηριοποίησης/δράσης των ανδρών και πραγματικού ή/και συμβολικού αποκλεισμού των γυναικών. Η παρουσία των γυναικών στον δημόσιο χώρο — είτε πρόκειται για την αγορά ή το χρηματιστήριο, την πλατεία ή το Κοινοβούλιο, το εργοστάσιο ή το γραφείο επιχείρησης — αμφισβητείται, αποσιωπάται, προκαλεί κοινωνική ανησυχία. Για τις γυναίκες, λοιπόν, το δικαίωμα στην πόλη εμπεριέχει τους αγώνες για την ανάδυση από την αφάνεια και τη μετάθεση των ορίων που χωρίζουν το ιδιωτικό από το δημόσιο, την πόλη από το σπίτι, την πολιτική από την ιδιωτική ζωή.

21. Ό.π. σσμ. 15.

22. Βλ. και Ντ. Βαΐου, «Για το δικαίωμα στην πόλη», Δελτίο Θυέλλης, Δίκτυο Κινήσεων για τα Πολιτικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, τ. 13, Ιούλιος 1999, σ. 106-108.

Όμως, όσα έμοιαζαν εφικτά στο κλίμα των λαϊκών κινητοποιήσεων της δεκαετίας του 1960 σε όλες τις αναπτυγμένες χώρες, σήμερα βρίσκονται υπό αίρεση. Το πρόβλημα δεν είναι πλέον μόνο οι αποκλεισμοί και η αλλοτρίωση της «γραφειοκρατικής κοινωνίας κατευθυνόμενης κατανάλωσης», για τους οποίους μιλούσε ο Λεφέβρ. Η μαζική ανεργία, η υποβάθμιση των υπηρεσιών υγείας και πρόνοιας, η απαξίωση της δημόσιας παιδείας, η επίθεση ενάντια σε κατακτήσεις του γυναικείου κινήματος που είχαν φτάσει να θεωρούνται αυτονόητες, η κρίση της κατοικίας και οι νέες μορφές κοινωνικής πόλωσης αμφισβητούν ή και ανατρέπουν όλα εκείνα τα συγκεκριμένα δικαιώματα που έχουν πεδίο αναφοράς και διεκδίκησης την πόλη και έρχονται να συμπληρώσουν τα αφηρημένα δικαιώματα του ανθρώπου και του πολίτη: τα δικαιώματα των ηλικιών, των φυλών και των φύλων, το δικαίωμα στη μόρφωση και την εκπαίδευση, στην εργασία, την κουλτούρα, την ανάπαυση, την υγεία, την κατοικία.²³ Κι ακόμη, τα μεγάλα κύματα μεταναστών και προσφύγων εισάγουν νέες διαστάσεις και πιέσεις σε μέχρι πρόσφάτως θεωρούμενα κατακτημένα δικαιώματα.

Η Αθήνα, όπως και οι άλλες ελληνικές πόλεις, έχει μια ιστορία ανάπτυξης: ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της είναι η καθαριστική σημασία του άτυπου – στην παραγωγή του χώρου, στην αγορά εργασίας, στη λειτουργία των θεσμών. Αυτό έχει συχνά νομιμοποιήσει, μεταξύ άλλων, την απουσία του κράτους από μια σειρά πεδία προνομιακής του παρέμβασής σε άλλες χώρες, και ιδιαίτερα στην Ευρωπαϊκή Ένωση (πρόνοια, κατοικία, ρύθμιση του χώρου). Ταυτόχρονα, έχει μειώσει τις δυνατότητες ελέγχου της καθημερινής ζωής από το κράτος. Το άτυπο έχει αρνητικά αποτελέσματα, που συνήθως επαναλαμβάνονται όταν μιλάει κανείς για την Αθήνα (έλλειψη κοινωνικών εξυπηρετήσεων, άναρχη δόμηση, κυκλοφοριακό χάος). Έχει αφήσει, όμως, «κενά» όπου μπορούν να λειτουργήσουν – και έχουν λειτουργήσει ως τώρα – μηχανισμοί κοινωνικής ενσωμάτωσης και στρατηγικές επιδίωξης μεγάλων ομάδων του πληθυσμού.

Μπορούσε κι ίσως μπορεί ακόμη, να καυχηθεί κανείς πως στην Αθήνα, μέσα από τέτοιες, εν πολλοίς άτυπες, διαδικασίες, δεν υπήρχε η έντονη ταξική διαίρεση άλλων πόλεων. Διαφορετικές λειτουργίες και κοινωνικές ομάδες συνυπάρχουν περίπου στους ίδιους χώρους κι αυτή η συνύπαρξη στηρίζει τη ζωντάνια και τη γοητεία της πόλης. Και μπορούν να συνυπάρχουν, διότι, μέχρι τώρα, μεγάλο μέρος της ζωής της πόλης διαδραματίζεται στα «κενά», σ' εκείνα τα ενδιάμεσα όπου δεν φθάνει ο έλεγχος της εξουσίας αλλά περισεύει η ανοχή της κοινωνίας των πολιτών. Το στοίχημα είναι αν οι μεγάλες παρεμβάσεις στην πόλη, στους χώρους και τους χρόνους της, στην καθημερινή ζωή των πολιτών της θα επιτρέψουν να υπάρχουν τέτοια πολύτιμα κενά.

23. Ζητήματα γύρω από τα οποία αναπτύχθηκαν στο παρελθόν, αλλά και σήμερα ίσως με διαφορετικούς όρους, «κοινωνικά κινήματα της πόλης». Βλ. Μ. Κατσέας, *Πόλη και κοινωνικοί αγώνες*, Αθήνα 1980 (σειρά: Θεωρία) και Μ. Davis, *Το L.A.*, ήταν μόνο η αρχή. Εξεγέρσεις στις μητροπόλεις των Η.Π.Α., 2000.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ντ. Βαΐου, «Για το δικαίωμα στην πόλη», Δελτίο Θυέλλης, Δίκτυο Κινήσεων για τα Πολιτικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, τ. 13, Ιούλιος 1999, σ. 106-108.
- Ντ. Βαΐου, Κ. Χατζημιχάλης, ...με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς. Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία, Εξάντας, Αθήνα 1997.
- Ντ. Βαΐου, Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), «Η εργασία των γυναικών. Ανάμεσα σε δύο κόσμους», Σύγχρονα Θέματα, τεύχος-αφιέρωμα, τ. 40, 1989, σ. 15-104.
- Μ. Davis, Το L.A. ήταν μόνο η αρχή. Εξεγέρσεις στις μητροπόλεις των Η.Π.Α., 2000.
- Α. Δεφέδρ, Η καθημερινή ζωή στον σύγχρονο κόσμο, εκδόσεις Ράππα, Αθήνα 1977.
- Η. Lefebvre, Το δικαίωμα στην πόλη, Παπαζήσης Αθήνα 1977.
- Μ. Καστέλς, Πόλη και Κοινωνικοί Αγώνες, Αγώνας, Αθήνα 1980 (σειρά: Θεωρία).
- D. Massey, *Power Geometries and the Politics of Space-Time*, Department of Geography, University of Heidelberg, Heidelberg 1999.
- R. Pahl, *Divisions of Labour*, Basil Blackwell, Oxford 1984.
- G. Paolucci, «Forme del tempo urbano», *Democrazia e Diritto*, no. 4-5, 1989, σ. 223-234.
- K. Simonsen, D. Vaiou, «Women's Lives and the Making of the City: Experiences from 'North' and 'South' of Europe», *International Journal of Urban and Regional Research*, 20:3, 1996, σ. 446-465.
- K. Simonsen, «Modernity, community or a diversity of ways of life: a discussion of urban everyday life», στο Källtrorp, I. Elander, O. Ericsson, M. Franzén (eds), *Cities in Transformation - Transformation in Cities. Social and Symbolic Change of Urban Space*, Aldershot: Avebury, 1997, σ. 162-183.
- Α. Χέλερ, Επανάσταση και καθημερινή ζωή. Οδυσσέας, Αθήνα 1977.
- D. Harvey, «Money, Time, Space, and the City», *Consciousness and the Urban Experience*, Basil Blackwell, Oxford 1985.
- E. Wilson, *The Sphinx in the City*, Virago, London 1991.
- Β. Χαστιάογλου, Κοινωνικές θεωρίες για τον αστικό χώρο, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1981.
- S. Zukin, *The Cultures of Cities*, Basil Blackwell, Oxford 1995.